

Fıkıh Usûlü Kelâm İlişkisi “Hicri VII. Asra Kadar Hanefî Usûlü Bağlamında”

Mehmet Sait Arvas, Kayseri: Kimlik Yayınları, 2018, 319 sayfa.

Muhammet Varelcî*

İslâm dininin doğuşundan bu yana geçen zaman diliminde İslâmî ilimler içerisinde hem bireyi hem de toplumu en fazla ilgilendiren ve bilinmeye en çok ihtiyaç duyulan iki ilim usûlü’ d-dîn (akaid) ve fıkıh ilimleri olmuştur. Bu ilimler başlangıçta iç içe yer almalarına karşın zamanla gelişerek farklı ilim dallarını temsil etmişlerdir. Bu iki ilmin daha çok felsefî ve teorik boyutunu ilgilendiren kelâm ve fıkıh usûlü disiplinleri ise usûlü’ d-dîn ve fıkıh ilimlerinden sonra teşekkül etmiş ve bu ilimlerin meselelerini müstakil olarak konu edinmiştir. Sonuçta her iki ilim zamanla kendine ait terminolojisini ve problemlerini oluşturarak İslâmî ilimler içerisindeki seçkin yerlerini almıştır. Her ne kadar bağımsız bir yapıya bürünseler de birbiriyle olan bağları hiçbir zaman kopmamış aksine en girift meselelerde dahi ilişki ve temas içerisinde bulunmuşlardır.

Mehmet Sait Arvas’ın hazırlamış olduğu doktora tezinin kitaplaştırılmış hali olan *Fıkıh Usûlü Kelâm İlişkisi* isimli bu çalışmada, fıkıh usûlü ve kelâm disiplinlerinin birbiriyle olan ilişki, ilk dönem Hanefî usûlcüleri bağlamında ve kelâm ekolleriyle mukayeseli olarak ele alınıyor. Konu, genellikle her tez çalışmasında olduğu gibi giriş ve iki bölüm altında inceleniyor. Giriş kısmında çalışmanın konusu, amacı, yöntemi ve kaynakları tez mantalitesine uygun olarak ele alınıyor. Çalışmanın birinci bölümünde, mezkûr disiplinler arasındaki hicri VII. asra kadar olan ilişki, hem dönemsel bakımdan hem de

* Diyanet İşleri Uzman Yardımcısı, RTEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi, muhammetvarelcî@hotmail.com

şahsiyetler üzerinden ele alınıyor. İkinci bölümde ise çalışmanın birinci bölümünde oluşturulan teorik zemin üzerine Hanefî usûlcülerinin kelâmî tavırlarının pratikte usûl anlayışlarına etkisi, bazı meseleler üzerinden inceleniyor. Sonuç başlığı altında ise varılan sonuçlar derli toplu olarak okuyucuya sunuluyor.

Yazar araştırmanın girişinde, mütekelliminin kelâm-usûl ilişkisine yaklaşımının fukahadan daha bütüncül olduğunu ve fukahanın usûl yaklaşımının usûlü'd-dîn ile sınırlı kaldığını belirtiyor. Ancak Cessâs, Debûsî ve Pezdevî gibi fukaha yöntemi ile eser telif edenlerin eserlerindeki kelâmî konuların ağırlığına ve Cessâs'ın fukahadan mı yoksa mütekelliminden mi sayılacağına tartışmalı olduğuna bakılırsa, ilişkilerinin usûlü'd-dîn ile sınırlı kaldığı tam olarak söylenemez fakat yazarın da belirttiği gibi mütekelliminin daha bütüncül bir yaklaşımı olduğu doğrudur.

Bilindiği üzere İmam Şâfî, usûle ait *er-Risâle* isimli bir eser yazdığından yaygın bir anlayış olarak usûl ilminin kurucusu kabul edilir. Bu nedenle Arvas, birinci bölüme fıkıh usûlü tarihine ilişkin genel bir malumat vererek başlıyor. Bu bağlamda yazar, çok önemli bir ayırım yaparak Şâfî'den önce de birtakım usûl kaidelerinin konuşulup ortaya konulduğunu ve bu yüzden ona usûl ilminin kurucusu demek yerine usûle dair ilk eseri telif eden kişi olarak bakılmasının daha doğru olacağını söylüyor. Bizce de bu tespit vakıaya daha münasiptir.

Birinci bölümde fıkıh usûlü tarihine ilişkin genel malumat verildikten sonra Hanefî fıkıh usûlü anlayışı şu üç ekol çerçevesinde ele alınıyor: Irak Hanefiliği, Mâverâünnehir Hanefiliği ve Semerkant-Mâtürîdî Hanefiliği. Bu ekollere gelmeden önce Hanefî mezhebinin usûlünün teşekkülüne en fazla katkıyı sağlayanın Îsâ b. Ebân olduğu belirtiliyor. Bu noktada yazar, Hanefî mezhebinin hadis-sünnet konusundaki anlayışını ortaya koyduğu *el-Hucecû's-sağir* adlı eserinden hareketle, Îsâ b. Ebân'ın mezhebin usûlüne dair ilk telife imza attığının kabul edilebileceğini ifade ediyor.

Hanefî usûlünün oluşum sürecine değinen yazar, Ebû Hanîfe ve takipçilerinin bir kesim tarafından Mürcîî diğer bir kesim tarafından da Mu'tezilî olmak ile itham edildiğini belirtiyor. Ancak yazar, Hanefîlerin halku'l-Kur'ân meselesi yüzünden bu ithamlara muhatap olduğunu ve bu meselenin de mihne süreci ile bağlantısını açıklayarak böyle bir iddianın itikadi olmaktan çok siyasi olduğunu ifade ediyor.

Yukarıda da zikredildiği üzere Hanefî usûl anlayışı, Irak Hanefîliği, Mâverâunnehir Hanefîliği ve Semerkant-Mâtürîdî Hanefîliğinden müteşekkildir. Bu sebeple Arvas, birinci bölümde öncelikle Irak Hanefî usûlcülerinin fıkıh usûlü ilmine katkılarını konu ediniyor. Arvas, Irak Hanefî usûlcüleri içinde Kerhî, Cessâs ve Saymerî'yi ve usûle katkılarını zikretmeyi bu ekolün anlaşılması için yeterli görüyor. Kerhî'yi müessis, Cessâs'ı müdevvin ve Saymerî'yi müellif olarak konumlandıran yazar, bu usûlcülerin kelâma dair anlayış ve görüşlerini ele alıyor. Ancak Saymerî'nin usûle katkısının konu edildiği başlıkta müellif olmasının delilleri eksik kalmış gibi gözüküyor. Zira Saymerî'nin *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî, Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi* ve *Kitâbü Mesâili'l-hilâf fi usûli'l-fıkh* eserleri sadece ismen zikrediliyor. Ardından ise *Mesâil* adlı eserinin Cessâs'ın *el-Fusûl*'ünün muhtasarı niteliği taşıdığından ve *el-Fusûl*'le birlikte Irak Hanefî usûl düşüncesini temsil eden iki mühim kaynak olduklarından bahsetmekle yetiniliyor.

Irak Hanefîliğini Kerhî, Cessâs ve Saymerî üzerinden anlatan yazar, bu bağlamda en geniş yeri Cessâs'a veriyor. Cessâs'ın tevhid, adl, kulların fiilleri, vücûb alellah, istitâat, rü'yetullah ve sihir meselelerinde i'tizâlî görüşte olduğunu belirtirken kabir azabı, ecel, sarfe nazariyesi ve va'id-i füssâk meselelerinde farklı bir görüş benimsediğini ifade ediyor. Daha sonra yazar, Cessâs'ın akaid düzeyinde kelâmla iştilal edip Mu'tezilî bir kelâmcı sayılamayacağını söylüyor. Yazarın bu tespite varmadaki tavrı her ne kadar objektif olarak takdire şayan olsa da biz bu görüşe katılmadığımızı ifade etmek

istiyoruz. Daha önce de belirttiğimiz gibi hem Cessâs'ın mütekelliminden olup olmamasının tartışmalı olması hem de kendisinin Mu'tezile mezhebinin bir mezhep olarak varlığının bilindiği dönemde yaşamış olması, onun sadece bir takım i'tizâlî eğilimleri olmasından öte bir anlamı ifade ediyor. Diğer taraftan yazar, Saymerî'nin usûle katkısında olduğu gibi, kelâm anlayışına da çok kısa değiniyor.

Arvas, Heysem Hazne'nin Irak Hanefîlerinin mezkûr usûl meselelerini i'tizâlî esaslar üzerine bina ettiği iddiasına katılmadığını Cessâs'ın birçok meseleyi mezhep imamlarının mesailine dayanarak ortaya koyduğunu ve hüsün-kubuhun akliliği meselesinde Ebû Hanîfe'ye tabi olduklarını delil getirerek ifade ediyor. Yine başka bir yerde Cessâs'ın i'tizâlî görüşlere yer vermesinin usûl meselelerini bunlara dayanarak tesis etmesi değil aklî (kelâmî) bir destek sağlamak amacıyla olduğunu belirtiyor.

Irak Hanefîliğinden sonra Hanefî usûl gelişiminin Mâverâünnehir'de klasik Hanefî ve Semerkant-Mâtürîdî şeklinde iki ayrı yaklaşımla sürdürüldüğünü ifade eden yazar, Mâverâünnehir'deki usûl yaklaşımlarının Irâk Hanefî usûl anlayışının bir nevi sünnî formatı olduğuna işaret ediyor.

Klasik Hanefî usûl anlayışını; Debûsî, Serahsî ve Pezdevî çizgisinde ele alan Arvas, önce kelâmî görüşlerini sonra ise usûle katkılarını açıklıyor. Yazar, bu bağlamda Debûsî'yi klasik Hanefî usûl düşüncesinin müessisi olarak konumlandırıyor. Hatta onun ehliyet, azimet ve ruhsat gibi meseleleri ilk defa ele alması ve Hanefî usûlünde elfâz taksimini ilk defa ortaya koymasından hareketle usûle tesir bakımından Cessâs'ı geride bıraktığını belirtiyor. Ayrıca Serahsî ve Pezdevî'nin sünnî çizgisinin net olmasına karşılık Debûsî'nin böyle olmadığını ifade ediyor.

Arvas, Semerkant-Mâtürîdî usûl yaklaşımını ise Semerkandî ve Lâmişî üzerinden ele alıyor. Zira Semerkandî ve Lâmişî'nin katkıları

ile bu usûl anlayışının günümüze ulaştığı bilinmektedir. Bu ekolün Mâtürîdîliğin aklî-kelâmî ilkelerini esas alarak teşekkül ettiğini ve kelâm merkezli bir ekol olduğunu ifade eden yazar, bu bağlamda Semerkandî'nin görüşlerinden hareketle Semerkant-Mâtürîdî ekolünün anlayışını, emir bahisleriyle ortaya koyuyor.

Yazar, birinci bölümün sonunda Klasik Hanefî ekolü ile Semerkant-Mâtürîdî ekolü arasındaki usûl farklılıklarına ayrıntıya girmeden şu meseleler bağlamında değiniyor: Emir sigasının vaz edildiği anlam, âm-hassın hükmü, zâhir-nassın hükmü, tahsîs delili, beyanın tehiri, Hz. Peygamber'in fiillerinin hükmü, sahabenin “şununla emrolunduk” sözlerinin delil olması, kıyas delili, istishâb ve eşyada asıl olan hüküm meselesi.

İkinci bölümde ise yazar, çalışmanın konusunu, hüsün-kubuh, şer'î illet ve içtihatla isabet ve hata meseleleri ile sınırlayarak bu meseleler ışığında Hanefî fıkıh usûlünün kelâmıla olan ilişkisini ortaya koymaya çalışıyor. Her bir konu önce Mu'tezile, Eş'arî ve Mâtürîdî kelâm ekollerine göre sonra ise Hanefî usûlcülere göre ele alınıyor. Böylece çalışmanın esasını teşkil eden Hanefî usûlcülerin kelâmî tavırlarının, hangi anlayışa mutabık geldiği ve Hanefî usûl eserlerine nasıl yansıdığı meselesi araştırılmış oluyor.

Hüsün-kubuh meselesinde kelâmî ekollerin yaklaşımları zikredildikten sonra Hanefî usûlcülerin bu konuda iki tavra sahip olduğu ifade ediliyor. Birinci tavır: Cessâs, Semerkandî ve Debûsî'nin benimsemiş olduğu hüsün-kubuhun aklîliğini savunan tavidir. Hüsün-kubuhun şer'î olduğunu savunan ikinci tavrın temsilcisi ise Serahsî'dir. Yazar, Pezdevî'nin tavrının ise muğlak olduğunu belirttikten sonra onun da ikinci tavra daha yakın durduğu kanaatini paylaşıyor. Ancak yazarın Pezdevî ile Debûsî'nin görüşleri arasında benzerlik kurması çelişkili ifadeler kullanmasına neden oluyor.

Şer'î illet başlığı altında, hüsün-kubuhun akliliğini savunan Mu'tezile'nin, şer'î hükümlerin zorunlu olarak kulun maslahatıyla muallel olduğunu benimsediği ifade ediliyor. Hüsün-kubuhun şer'iliğini savunan Eş'arîlere göre Allah'ın hükümlerinin bir amaçla muallel olmadığı belirtiliyor. Semerkant Mâtürîdîleri ve Irak Hanefîlerinin hüsün-kubuhun akliliğini, Buhara Hanefîlerinin şer'iliğini savunduğu Mâtürîdîliğin ise Allah'ın kulun maslahatına olanı yapmasının zorunlu değil caiz olduğu fikrinde olduğu söyleniyor. Ardından Hanefî usûlcülerinin konuyla ilgili görüşleri serdediliyor. Cessâs ve Debûsî'nin benzer açıklamalarda bulunduğu belirtilerek onlara göre şer'î illetlerin hakikatte alem ve delil olduğu ve bunların illet olmasının ise Allah'ın vaz'ıyla olduğu ifade ediliyor. Ayrıca genel anlamda Serahsî ve Pezdevî'nin de Debûsî'yi takip ettikleri belirtiliyor. Semerkandî'ye göre ise şer'î illet, kendisi sebebiyle hükmün vacip olduğu ve bunun hakikatte Allah'ın icabıyla gerçekleştiği şey şeklinde açıklanıyor.

İçtihatı isabet ve hata başlığı altında ise bu meselenin, kelâmî ekollerin kendi içinde dahi ihtilafı olduğu açıklanıyor. Hanefî usûlcülere gelince Irak Hanefîlerinin eşbeh, Mâverâünnehir Hanefîlerinin ise biri ibtidaen musîb intihaen muhtî diğeri ibtidaen ve intihaen muhtî şeklinde iki anlayışa sahip olduğu ortaya konuyor.

Sonuç olarak eser, kelâm ve usûl ilimlerinde tartışmalı olan birçok meseleyi Mu'tezile, Eş'arî ve Mâtürîdî ekollerinin ve Hanefî usûlcülerinin sahip olduğu bakış muvacehesinde mukayeseli olarak ele alıyor. Böylece hem önde gelen Hanefî usûlcülerin ve mensubu oldukları anlayışın durduğu çizgi hem de kelâm ve usûl ilmi arasında müşterek olarak ele alınan meselelerin delilleri daha iyi anlaşılabilir. Öyle ki bu eseri baştan sona okuyan birinin hem usûl bilgisinin derinleşmesi hem de usûl meselelerini anlamlandırmadaki yetkinliğinin artması fazlasıyla muhtemeldir. Zira doyurucu bilgiler ışığında ufuk açıcı bir çalışma olduğu söylenebilir. Arvas'ın objektif ve mütevazı

olmaya gösterdiği itina ise takdire Őayandır. Ayrıca usûl çalışmaları içinde belli bir dönemi ele alıp aydınlatması, eserin önemini ve değerini artırıyor. Özellikle bu alanda çalışma yapacak olanların bu eser gibi belli bir dönemi araştırmasının daha faydalı olacağını gözler önüne seriyor.